

تاریخ نگری و تاریخ نگاری علامه سید جعفر مرتضی عاملی

۹۸-۱۰۴

Allame Seyyed Ja'far Morteza Ameli
Studying History and Historiography

By :Seyyed Qāsem Razzāqi Moosavi

Abstract: Allameh Sayyid Ja'far Morteza Ameli is a prominent Shiite scholar who started a new way in historical research by writing the book *Al-Sahih men Sirat al-Nabi al-Azham*. Despite some criticisms about his theological approach, he has paved the way for the researchers by presenting a new research method. History, in the eyes of Allameh, is an independent science with its own research methods, the results and achievements of which can be used to consolidate beliefs and to dispel doubts and deficiencies in various religious doctrines, especially the history of the life of the Infallibles. He was realistic and objective in his historical studies, with neither an overly pessimistic view of history nor an optimistic one. He considered the Quran as the most important criterion that should be invoked in understanding the Sira biography (of the Prophet and the Imams and the stories of the ancestors). He believed that his main purpose in dealing with history was to fulfill the duty of achieving the truths of the life of the Prophet peace be upon him (and the Imams) AS. (to uncover the ambiguity and complexity of their lives, and to discover many distortions and inaccuracies in the hadiths which were exposed to different dangers such as being forged by some simple-minded people. All in all, he views history in the service of humanity and the aspirations of a human society based on religious values and standards. The ijthadi approach to historical research should be regarded as the most important characteristic of Allameh. This approach requires extensive scrutiny, careful evaluation of historical narratives and statements, finding out about the conditions, the time, and place of events, and a broad and deep acquaintance with the historical sources. His other characteristic in his research is that he gathers and compiles the information in a categorical and typological way in order to reveal the forged historical reports and the deceitful writers who did that. Therefore, in order to get rid of such deviations, he states some rules and criteria which help us recognize the true accounts.

Key words: Allame Seyyed Ja'far Morteza Ameli, studying history, historiography, research methods, the criteria of finding the true news.

سید قاسم رزاقی موسوی
استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تدوین تاریخ و تحلیل له لای علامه السید جعفر مرتضی
العاملی

الخلاصة: العلامة السید جعفر مرتضی عاملی هو أحد کتاب السیرة الشیعة البارزین، وقد دشن من خلال تدوین له کتاب الصحیح من سیرة النبی الأعظم مرحلة جدیدة فی البحوث التاریخیة، ورغم إمكانية توجیه بعض الانتقادات لطریقته الکلامیة إلا أنه أرسى أسس أسلوب جدید للبحث أمام المحققین فی الحوزات العلمیة.

والتاریخ فی رویة العلامة هو علم مستقل له أسالیبه البحثیة الخاصة التي يمكن الاستفادة من نتائجها وثمارها فی ترسیخ العقائد وإزالة الشبهات والإشکالات فی المسائل العقائدیة المختلفة وخصوصاً تاریخ حیاة المعصومین. لقد كان السید العاملی واقعياً فی دراساته التاریخیة معترفاً بالحقائق، فلم یکن من الغالین فی النظر السلبي إلی التاریخ، ولا من أصحاب النظرة المغالیة فی إيجابتها. وقد كان یعتبر القرآن أهم المعاییر والأدلة التي یجب الاستناد إليها فی معرفة سیرة الرسول والأئمة علیهم السلام وتاریخ الماضین. وكان یرى أن الهدف الأصلي من تناوله للتاریخ هو الوفاء بما علیه من الواجب، والوصول إلی حقائق سیرة الرسول الأكرم صل الله علیه وآله والأئمة الأطهار علیهم السلام، وإزالة أسرار الإيهام والتعقید عن مفردات حیاتهم، وكشف ما طرأ علی الروایات من التحریف والأخطاء الكثیرة التي تعرضت لها جزء العواصف السیاسیة والأهواء النفسیة التي دفعت بالجملة - والمرتزة المحترفين أحياناً - إلی اختلاقتها من أنفسهم.

بل كان یرتوی إلی هدف أبعد من ذلك ألا وهو جعل التاریخ فی خدمة إنسانیة الإنسان وتطلعات المجتمع الإنسانی القائم علی أساس القیم والمعاییر الدینیة.

والذي ینبغی قوله هو أن أهم ما یمتاز به العلامة هو مسلكه الاجتهادي فی بحوثه التاریخیة. ومن مقتضیات هذا المسلك هو التتبع الواسع، والتقییم الدقیق للروایات والمقولات التاریخیة، واكتشاف الظروف الزمانیة والمكانیة لوقوع الحوادث، والاطلاع الواسع والعمیق علی المصادر التاریخیة التي كانت متوقرة لدى العلامة.

والميزة الأخرى التي یمتاز بها أبحاثه هي تأسیرها لأیادي المجلع والتحریف فی أخبار الحوادث والكشف عن أوجه الخداع فی تدوین النصوص التاریخیة من خلال تسخیر الأقدام الماهرة وتدوین المطالب بشکل مرتب ومظمم تنفیذاً لبعض القوانین المنحرفة والضاللة. ومن هنا وسعياً منه للخلاص من أمثال هذه الانحرافات بین فی البعض من الموارد الضوابط والقوانین للمعاییر العلمیة معرفة الأخبار الصحیحة حسب رأیه.

المفردات الأساسیة: العلامة السید جعفر مرتضی عاملی، تحلیل التاریخ، تدوین التاریخ، الأسالیب البحثیة، الضوابط العلمیة لمعرفة الأخبار.

چکیده: علامه سید جعفر مرتضی عاملی از سیره پژوهان برجسته شیعی است که با تدوین کتاب الصحیح من سیره النبی الأعظم، گامی نو در پژوهش های تاریخی آغاز نمود و با وجود برخی نقدها بر مشی کلامی ایشان، شیوه پژوهش جدیدی در حوزه های علمیه برای پژوهشگران هموار نمود. تاریخ در نگاه علامه دانش مستقلی با روش های پژوهشی خاص خود است که از نتایج دستاوردهای آن می توان در تثبیت عقاید و زدودن شبهات و اشکالات در موضوعات مختلف اعتقادی و به ویژه تاریخ زندگی معصومان بهره برد. ایشان در مطالعات تاریخی واقع بین و عینیت گرا بود، نه نگاه بدبینانه افراطی به تاریخ داشت و نه نگاه خوشبینانه. ایشان قرآن را مهم ترین معیار و مدرکی می دانست که باید در شناخت سیره پیامبر و ائمه علیهم السلام و سرگذشت پیشینیان مورد استناد قرار گیرد. هدف اصلی خود در پرداختن به تاریخ را انجام وظیفه و نیل به حقایق زندگی رسول اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) و برداشتن پرده ابهام و پیچیدگی از زندگی آنان و کشف تحریفات و نادرستی های بسیار از روایات دانست که در معرض کورانه های سیاسی و هواهای نفسانی بوده و ساده اندیشان و گاهی مزدوران حرفه ای از خود جعل کرده اند و در گامی فراتر تاریخ را در خدمت انسانیت انسان و آرمان های یک جامعه انسانی می داند که بر مبنای ارزش ها و ملاک های دینی بنا شده باشد.

رویکرد اجتهادی در پژوهش های تاریخی را باید مهم ترین ویژگی علامه دانست و لازمه این رویکرد تتبع گسترده، ارزیابی دقیق روایات و گزاره های تاریخی، ریشه یابی شرایط زمان و مکان و وقوع حوادث، آشنایی گسترده و عمیق با منابع تاریخی است که علامه از آنها برخوردار بوده است. دیگر ویژگی پژوهشی ایشان، نشان دادن دست های جعل و تحریف در گزارش رخدادها و افشای چهره های فریبکار در نگارش متون تاریخی با بهره گیری از قلمی روان و تدوین مطالب به صورت دسته بندی و گونه شناسانه می باشد که حاصل برخی قوانین انحرافی و باطل می باشد. از این رو برای رهایی از چنین انحرافات ضوابط و قوانین ملاک علمی شناخت اخبار صحیح از نگاه را در مواردی چند بیان نمودند.

واژگان کلیدی: علامه سید جعفر مرتضی عاملی، تاریخ نگری، تاریخ نگاری، شیوه های پژوهشی، ضوابط شناخت علمی اخبار.

معرفی علامه

علامه سیدجعفر مرتضی عاملی در ۲۵ صفر ۱۳۶۴ ق در روستای عینا الجبل در منطقه جبل عامل در ۱۱۰ کیلومتری بیروت به دنیا آمد. خاندان وی مرتضی الحسینی العاملی از شاخه‌ای از سادات هستند که نسب ایشان به الحسین ذی الدمه، فرزند زید بن علی بن الحسین (علیه السلام) می‌رسد. این خاندان عالمان زیادی داشته‌اند که از جمله آنها علامه جعفر مرتضی و پدرشان سیدمصطفی بود. او در جوانی بیشتر وقت خود را در کتابخانه نسبتاً بزرگ پدرش می‌گذراند. وی اهل شعر نیز بوده و قصایدی سروده است که از جمله می‌توان به سنابل المجد در ۱۲۰ بیت درباره امام خمینی (ره) اشاره داشت. ایشان در اواخر عمر قصیده‌ای هم به مناسبت برخی از نزاع‌های فکری میان خود و دیگران در لبنان سروده که انتشار نیافته است.^۱

علامه که تحصیلات ابتدایی خود را در لبنان آغاز کرد، برای ادامه تحصیل علوم دینی در سال ۱۳۸۲ ق راهی نجف اشرف شد و پس از شش سال زندگی و تحصیل در آنجا در سال ۱۳۸۸ ق از عراق به قم آمد و نزد استاد سیدعبدالله شرف‌الدین رفت و از آن طریق با اندیشمندیانی مانند آیت‌الله سیدمهدی روحانی، حسینعلی احمدی میانجی و آیت‌الله میرمحمدی آشنا شد که این آشنایی بعدها بر کارهای پژوهشی و علمی ایشان تأثیر بسزایی داشت. پس از ۲۵ سال سکونت در ایران در سال ۱۹۹۳ م به وطن خود جبل عامل لبنان بازگشت، زمانی که هنوز جنوب لبنان در اشغال رژیم اشغالگر اسرائیل بود که پس از مدتی با مجاهدت نیروهای حزب الله آزاد شد. جلسات تفسیر شب‌های پنج‌شنبه، کلاس‌های درس و تألیفات فراوان استاد نشان از پشتکار جدی‌شان داشت. سرانجام پس از عمری مجاهدت در چهارم آبان ۱۳۹۸ ش / ۲۷ صفر ۱۴۴۱ ق در بیروت درگذشت.

در میان آثار متعدد علامه سیدجعفر مرتضی عاملی که اندیشمندی توانا و نویسنده‌ای پرکار بود، کتاب الصحیح من سیرة النبی الاعظم در ۳۵ جلد از مشهورترین منابع درباره تاریخ زندگی پیامبر اکرم است که کتاب سال جمهوری اسلامی ایران معرفی شد و از منابع مرجع تاریخی و عقیدتی مسلمانان به شمار می‌آید. از دیگر تألیفات ایشان می‌توان به مأساة الزهراء (علیها السلام)، الحیة السیاسیة للامام الجواد (علیه السلام)، الحیة السیاسیة للامام الرضا (علیه السلام)، موقع ولایة الفقیه من نظریة الحکم فی الاسلام، الشهادة الثالثة فی الأذان والإقامة، ابوذر: مسلمان یا سوسیالیست و... اشاره کرد.

جایگاه تاریخ و تاریخ‌نگری علامه

در میان علوم مختلف، تاریخ‌دانشی است که درباره زندگی و مرگ انسان‌ها صحبت می‌کند. آنچه در تاریخ اهمیت دارد این نیست که افراد و جوامع چگونه از بین رفته‌اند،

۱. جمعی از نویسندگان، رویکرد الصحیح به سیره رسول خدا، مجموعه مقالات نکوداشت آیت‌الله علامه سیدجعفر مرتضی عاملی، ص ۱۸.

بلکه مهم گزارش چگونه زیستن و تحول زندگی انسان هاست.^۲ ارزش دانش تاریخ با وجود اهمیت و انس با انسان، آن‌گونه که باید تبیین نشده و در طول تاریخ کمتر دوره‌ای را می‌توان یافت که به اندازه امروز اندیشمندان به ارزش آن اقرار کرده و جایگاه مناسبی در طبقه‌بندی علوم برای آن در نظر گرفته باشند. اگر تاریخ را همان رخدادها و اتفاقات عالم خارج، از گذشته‌های دور تا امروز بدانیم، علم تاریخ گزاره‌هایی است که بیان این رخدادها را برعهده دارد، اما همین بیان ساده از تاریخ ابهامات و سؤالات زیادی به دنبال دارد که طرح این شبهات و پاسخ به آنها به ما در فهم بهتر ماهیت دانش تاریخ یاری می‌کند. محور اصلی این پرسش‌ها درباره حقیقت وقایع تاریخی، معرفت تاریخی یا صدق تاریخی وقایع است. معرفت تاریخی چیزی تجملی یا محض سرگرمی ذهن در وقت فراغت از اشتغالات حادتر نیست، بلکه وظیفه‌ای اصلی است که ایفای آن نه فقط برای حفظ شکل یا نوع خاصی از عقل، بلکه برای حفظ خود عقل ضرورت دارد. معرفت تاریخی باید مبتنی بر شواهد باشد با سه پیش فرض زیر:

۱. تاریخ مدعی است به آنچه واقعاً اتفاق افتاده است می‌پردازد، چیزی که اتفاق نیفتاده از قلمرو تاریخ بیرون است.
 ۲. معرفت تاریخی مبتنی بر تفسیر شواهد است و هیچ راهی برای دست یافتن به گذشته به جز آنچه در زمان حاضر باقی است وجود ندارد که شامل ویرانه‌ها، اسناد، مدارک، خاطرات و چیزهای دیگر است. البته با در نظر گرفتن این نکته که بسیاری از مدارک که الان در دسترس نیست، می‌توان گفت که معرفت تاریخی چیزی بیش از در نظر گرفتن و سنجش احتمالات نیست.

۳. علت ابهام و مشکل اساسی در تاریخ، زمان است. معرفت تاریخی درباره حقایق موجود فعلی نیست، درباره وقایعی است که در گذشته اتفاق افتاده و زمان آن سپری شده است. از این رو در تاریخ با بازسازی معرفت‌های دسته اول و تعمیم آنها به معرفت تاریخی می‌رسیم.

ای اچ کار از نویسندگان بزرگ در مباحث فلسفه تاریخ معتقد است که واقعیت‌ها مثل مفهوم نظریات پژوهشگر نیستند و به نفع خودشان شهادت نمی‌دهند. واقعیت‌ها مجزا از تاریخ‌نویس وجود دارند، اما فقط زمانی به صورت واقعیت‌های تاریخی درمی‌آیند که از راه گزینه‌پردازی و تفسیر دقیقاً از لحاظ تاریخی دآوری شده باشند.^۳ بنابراین تاریخ‌نویس باید به جستجوی علت‌های منطقی برآید؛ علت‌هایی که تعمیم‌پذیر باشند و سایر زمان‌ها و مکان‌ها را شامل شوند؛ زیرا آنها کمک می‌کنند تا دامنه استنباط از گذشته در پرتو حال و از حال در پرتو گذشته وسعت یابد. هر چیزی که در نیل به این هدف ناکافی باشد، از دیدگاه تاریخ‌نویس «غیرمنطقی»، «مرده» و «پوچ» است.^۴

در کنار بی‌توجهی‌ها به تاریخ، مسلمانان به اهمیت تاریخ و ارزش علمی آن پی بردند و در طبقه‌بندی علوم جای دادند. دین اسلام فکر بشر را بیش از هر چیز به این امر سوق داده که از رویدادها عبرت گیرند و این بزرگ‌ترین نوآوری فکری از جنبه نظری به تاریخ بود؛ یعنی نظریه‌پردازی که در طول زمان جریان می‌یابد.^۵ سوره‌های فراوانی از قرآن کریم به رویدادهای تاریخی اختصاص یافته که ابعاد گوناگونی دارد و کمتر سوره‌ای می‌توان یافت که از این رویدادها، قانون یا سنتی که حرکت تاریخ بر پایه آن است خالی باشد. اسلام در ذات خویش دارای اندیشه تاریخی است و خود را پدیده جدیدی نمی‌شمارد، بلکه این عقیده را دارای ریشه‌هایی ژرف در گستره تاریخ می‌داند. بنابراین قرآن منبع اصیل برای تاریخ اسلام است که با توصیه به بهره‌مندی و عبرت‌گیری از تاریخ، اهمیت و جایگاه آن را برای مسلمانان بیان می‌کند. سپس منابع تاریخی درباره زندگی پیامبر و ائمه و ادوار بعدی مسلمانان از اهمیت برخوردارند. با توجه به اهمیت تاریخ در شناخت بهتر گذشته، تاریخ از جهات مختلف معرفی می‌شود.

گاهی موضوع تاریخ محور قرار می‌گیرد؛ زیرا برای شناخت تاریخ باید دید که در تاریخ از چه چیزی بحث می‌شود.

۲. زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ در ترازو، ص ۲۵۷.

۳. ای اچ کار، تاریخ چیست؟، ص ۱۱.

۴. همان، ص ۱۰۸.

۵. نور/۴۴: «يَقْلِبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَاللَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ؛ خداوند شب و روز را دگرگون می‌کند. در این عبرتی است برای صاحبان بصیرت».

در این صورت گفته می‌شود تاریخ همان وقایعی است که در عالم خارج اتفاق می‌افتد و علم تاریخ، گزاره‌هایی است که از حوادث گذشته بحث می‌کند. بنابراین تاریخ به معنای علم به حوادث گذشته و پیگیری اخبار آن حوادث است^۶ یا «علم تاریخ مجموعه حوادث و وقایعی است که از زمان پیدایش انسان در زمین رخ داده و بر احوال و جایگاه‌های انسانی تأثیر داشته و یا از آن متأثر بوده است»^۷. بعضی از مورخان در تعریف تاریخ به هدف آن توجه می‌کنند و در تعریف تاریخ می‌گویند که هدف تاریخ معرفت انسان به خود است و یگانه راه برای شناخت و کسب توفیق بیشتر همان کوششی است که انسان از طریق تاریخ انجام داده است.^۸

برخی دیگر تاریخ را در مقایسه با شیوه‌ها و روش‌های پژوهش در علوم مختلف از لحاظ روشی معنی کرده و با وجه تمایز قراردادن شیوه‌های رایج در پژوهش‌های تاریخی آن را تعریف می‌کنند. بر این اساس در نگاه اکثریت، تاریخ علمی است که روش نقلی بر آن حاکم بوده و سروکارش با نقل وقایع گذشته و منابع نقلی یا توصیفی است. غافل از آنکه امروز با گسترش علوم و رواج دیدگاه‌های مختلف در روشمندی علوم و با هدف روشمندسازی علم تاریخ، شیوه‌های جدیدی مطرح شده و تاریخ را از نقلی و توصیفی صرف بیرون آورده و آن را به صورت دانشی درآورده که به دنبال تحلیل و چرایی وقایع گذشته است. والش در این زمینه آورده است:

مورخان به کشف ساده حقایق و رویدادهای گذشته قانع نیستند. آنها حداقل بر آن می‌شوند که نه تنها بگویند چه اتفاقی افتاده، همچنان نشان دهند که چرا اتفاق افتاده است. تاریخ شرح ساده‌ای از رویدادهای گذشته نیست، بلکه در واقع آن چیزی است که بعدها نگارنده آن را «شرح یا مفهوم» خواهد خواند که عبارت است از شرحی که رویدادها در آن با یکدیگر مرتبط است.^۹

تاریخ تحلیلی، تاریخی است که در صدد کشف و تبیین علل شکل‌گیری پدیده‌های تاریخی است. در این نوع مورخ در تلاش است با بررسی اسناد و متن گزارش‌ها، وقایع تاریخی را با در نظر گرفتن زمان و مکان حادثه بررسی کند و برای کشف حقیقت از علوم دیگر مانند جامعه‌شناسی، روانشناسی و جغرافیا کمک می‌گیرد تا روابط علی و معلولی میان رخدادها را به دست آورد. ابن خلدون و دیگر مورخان تحلیل‌گرا با تکیه بر استنباط‌های عقلی، قرائن و شواهد موجود به نقد گزارش مورخان می‌پردازند.^{۱۰}

برخی پژوهشگران بر شناخت گذشته در تاریخ تأکید کرده و آن را حاصل تجربه بشری می‌دانند:

تاریخ به منزله شناخت گذشته بشر. مبتنی بر مدارک و شواهد. رشته‌ای است علمی که به گفته مارو طی قرون متمادی تجربه غنی شده است.^{۱۱}

کالینگ وود از اندیشمندان معروف تاریخ را نوعی علم معرفی کرده که به دنبال کشف حقیقت اشیاست. وی که تاریخ را از انواع پژوهش‌های علمی می‌داند، بر اسناد تاریخی تأکید دارد و معتقد است مورخ بدون اتکا به آن طرفی نخواهد بست.^{۱۲} در نتیجه برخی پژوهشگران معتقدند که اسناد تاریخی در علم تاریخ نقش حیاتی دارند.^{۱۳}

آنچه از بررسی آثار سیدجعفر مرتضی و مصاحبه با ایشان در موضوع تاریخ و تاریخ‌نگاری به دست می‌آید، این است که ایشان تاریخ را دانش مستقلی می‌دانند که روش‌های پژوهشی خاص خود را دارد و از نتایج دستاوردهای آن می‌توان در تثبیت عقاید و زدودن شبهات و اشکالات در موضوعات مختلف اعتقادی و تاریخ زندگی معصومان

۶. آیین‌وند، صادق، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ج ۱، ص ۳۷.

۷. سلیمانی، جواد، فلسفه تاریخ، ص ۲۴.

۸. آیین‌وند، صادق، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ص ۴۰.

۹. والش، مقدمه‌های بر فلسفه تاریخ، ترجمه ضیاءالدین علائی طباطبایی، ص ۱۹.

۱۰. ابن خلدون، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، ج ۱ ص ۱۴.

۱۱. شارل ساماران (زیر نظر)، روش‌های پژوهش در تاریخ، ج ۱ ص ۱۸.

۱۲. آیین‌وند، صادق، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ص ۴۱.

۱۳. بدوی، عبدالرحمن، مناهج البحث العلمی، ص ۱۸۳.

بهره برد. ایشان در مطالعات تاریخی واقع‌بین و عینیت‌گرا بود، نه نگاه بدبینانه افراطی به تاریخ داشت و نه نگاه خوشبینانه. البته معتقد بود که این نگاه ممکن است فرد را به کمی بدبینی سوق دهد؛ زیرا به دلایل مختلف بسیاری از وقایع و حقایق تاریخ تحریف می‌شد یا کاملاً از بین می‌رفت یا تحت تأثیر تعصبات مذهبی، قبیله‌ای، منطقه‌ای و دیگر انگیزه‌ها قرار می‌گرفت. از این رو محقق و پژوهشگر تاریخ باید با دقت و بردباری در متون تاریخی و روایی دقت کند و با تکیه بر موازین درست و معیارهای صحیح و به‌دور از هوا و تمایلات نفسانی و شخصی آنها را بررسی و داوری کند^{۱۴} و با توجه به گونه‌های مورخان و انگیزه‌های متفاوت در کتمان بسیاری از واقعات تاریخی یا نقل‌گزینی وقایع به دلیل بعضی از گرایش‌های فکری، جلب‌خشنودی حاکمان یا درامان ماندن از کینه‌ها و دشمنی‌های مخالفان و...، معتقد بود برای رسیدن به حقیقت نباید تنها به وقایع تاریخی که گزارش شده اکتفا کرد، بلکه بایستی علاوه بر آنها به کتب تفسیر، رجال، انساب و سایر آثار مربوطه مراجعه کرد.^{۱۵} این نگرش علامه که تاریخ را دانشی در خدمت دین و معرفی عقاید ناب شیعی قرار می‌داد او را از سایر مورخان متمایز کرده است.

ایشان قرآن را مهم‌ترین معیار و مدرکی می‌دانست که باید در شناخت سیره پیامبر و ائمه (علیهم السلام) و سرگذشت پیشینیان به آن استناد شود؛ زیرا بسیاری از ملاک‌ها و نمونه‌های سودمند در این زمینه در قرآن وجود دارد. ایشان قرآن را آینه تمام‌نمای سیما و شخصیت پیامبر می‌دانست که پایه‌ها و اصول اعتقادی و اخلاقی را به دست می‌دهد که در بسیاری از گزارش‌های تاریخی به کار می‌آید. همچنین احادیث و روایات معصومین را مهم می‌داند؛ زیرا علاوه بر آنکه دارای اطلاعات تاریخی فراوانی است، بسیاری از اصول و موازین در پژوهش‌های علمی و تاریخی را بیان می‌کند. از این رو کتب تاریخی بی‌اعتنا به احادیث درباره سرگذشت و سیره پیامبر را دارای لغزش و اشتباه می‌داند. همان‌گونه که بر ضرورت تحلیل تاریخ اسلام بر پایه نظام فکری منسجمی که همان اسوه و الگو بودن آنان است تأکید دارد و پیوند محکمی میان تاریخ اسلام به ویژه سیره پیامبر و ائمه (علیهم السلام) با زندگی انسان مسلمان قائل است و نقش آن را در اخلاق، رفتار، عواطف، عقاید و همه وجود فکری و معنوی و تمام شئون حیات انسان بسیار عمیق می‌داند؛ زیرا در تاریخ و سیره، آداب حکومت اسلامی، حکمت، موعظه، تفسیر قرآن، موضع‌گیری سیاسی، رفتار اجتماعی و تربیتی، راه و روش تبلیغ، رهبری، فرماندهی سپاه، روابط متقابل جامعه و رهبری و نیز روش مدیریت وجود دارد.^{۱۶} از این رو هدف اصلی خود در پرداختن به تاریخ را انجام وظیفه و نیل به حقایق زندگی رسول اکرم (ص) و ائمه اطهار (علیهم السلام) و برداشتن پرده ابهام و پیچیدگی از زندگی آنان و کشف تحریفات و نادرستی‌های بسیار از روایات می‌دانست که در معرض کوران‌های سیاسی و هواهای نفسانی بوده و ساده‌اندیشان و گاهی مزدوران حرفه‌ای از خود جعل کرده‌اند.^{۱۷}

ایشان انگیزه خود از ورود به تاریخ را در راستای حس کنجکاوی و پاسخ به شبهات خود در زمینه‌های مختلف زندگی ائمه به ویژه ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) و شبهه غارت بیت‌المال به وسیله ابن عباس دانسته که تاریخ می‌توانست پاسخگوی سؤالات و نیاز او به حس حقیقت‌جویی باشد. به عبارتی با نفی اصالت تاریخ و نگاه معبودی به آن، از تاریخ در جایی که در ساخت فکری، اعتقادات، اقتصاد، روش یا در اخلاقیات ما اثرگذار بوده استفاده کرده است. دیگر گزاره‌های تاریخی و دستاوردهای آن اگرچه ممکن است فوایدی داشته باشد، اما آنها را در جهت پیشبرد اهداف انسانی نمی‌داند، در حالی که بررسی و نگاه به زندگی پیامبر و ائمه (علیهم السلام) را مؤثر در اخلاقیات، حب و بغض‌ها، انگیزه‌ها، رفتار اجتماعی و حتی اثرگذار در تکون شخصیت انسان می‌داند. از این رو در گامی فراتر تاریخ را در خدمت انسانیت انسان و آرمان‌های یک جامعه انسانی می‌داند که بر مبنای ارزش‌ها و ملاک‌های دینی بنا شده باشد؛ زیرا دین برای برقراری یک جامعه انسانی آمده است. البته چنین بهره‌مندی از

۱۴. جعفر مرتضی‌عاملی، مصاحبه در موضوع تاریخ و تاریخ‌نگاری، کیهان اندیشه، ش ۳، آذر و دی ۱۳۶۴.

۱۵. همان.

۱۶. جمعی از نویسندگان، رویکرد الصحیح به سیره رسول خدا (ص)، ص ۳۴۵.

۱۷. همان، ص ۳۴۶.

تاریخ را کار هرکس ندانسته است و مورخ واقعی را کسی می‌داند که شناخت وسیعی از جنبه‌های مختلف و منابع داشته باشد و با بررسی عمیق و کار اجتهادی بتواند با شناخت انحرافات، کج سلیقگی و وارونه‌کردن گزارش‌ها حقایق تاریخی را کشف کند.

شیوه‌های تاریخ‌نگاری علامه

علامه سیدجعفر مرتضی از مورخان برجسته شیعی در مطالعات تاریخ صدر اسلام و احیاگر مطالعات تاریخی در حوزه‌های علمیه است. این مطالعات از ویژگی‌های متمایزی برخوردار است. رویکرد اجتهادی در تحقیق تاریخ را باید مهم‌ترین ویژگی علامه دانست که صرف مواجهه با چند روایت یا چند منبع را کافی نمی‌دانست و برخورداری و بهره‌مندی از دانش وسیع در حوزه‌های مختلف را در بررسی و نقد تاریخی لازم می‌دانست. چنین دانش گسترده‌ای او را بر آن داشت که از تاریخ برای دفاع از مبانی کلامی شیعه و نقد مبانی مخالفان استفاده کند. اگرچه لازمه این رویکرد اجتهادی در تاریخ، تتبع گسترده، ارزیابی دقیق روایات و گزاره‌های تاریخی، ریشه‌یابی شرایط زمان و مکان وقوع حوادث، آشنایی گسترده و عمیق با منابع تاریخی است که علامه از آنها برخوردار بوده است.

علامه این رویکرد را برای روشنگری و معرفی سیره اهل‌بیت (علیهم السلام) به کار برده است. استاد جعفریان از پژوهشگران معاصر دو ویژگی بارز برای علامه برشمرده است:

۱. پرداختن به سیره و اصل را بر سیره‌نویسی قرار دادن، برخلاف سنت شیعه که در طول تاریخ چندان توجهی به سیره نداشت، بلکه تاریخ ائمه را نوشته است.

۲. شکاکیت ایشان در گزاره‌های تاریخی و اصل را بر نادرستی آن گذاشتن که موجب می‌شد دست جعل روایت را ببیند. از این رو می‌توان مهم‌ترین میراث علامه جعفر مرتضی را روحیه نقادی ایشان دانست.

از دیگر ویژگی‌های آثار ایشان که دغدغه پژوهش‌های تاریخی ایشان نیز به شمار می‌آید، نشان دادن دست‌های جعل و تحریف در گزارش‌های رخدادها و افشای چهره‌های فریبکار در نگارش متون تاریخی با بهره‌گیری از قلمی روان و تدوین مطالب به صورت دسته‌بندی و گونه‌شناسانه است که می‌توان نمونه‌های آن را در کتاب الصحیح و بررسی‌ها و نقادی‌های وی در گزارش حدیث افک، جریان ابن عباس و... مشاهده کرد. علامه خود در کتاب الصحیح در بحث «المدخل لدراسة السیرة النبویة المبارکة» به بایسته‌های سیره‌نویسی پرداخته و در ابتدا قبل از بیان قواعد و ملاک‌های شناخت اخبار صحیح، برخی از عوامل انحرافی و موانع بهره‌مندی از روایات صحیح را بیان کرده و در این زمینه چنین آورده است:

ما در اینجا به منظور روشن شدن حقیقت و شناخت ابعاد توطئه، نمونه‌های اندکی از ضوابط حفظ انحراف و معیارهای تحکیم باطل با همه فتاوا و روایات ساختگی یا تحریف‌شده و اسطوره‌ها را ذکر می‌کنیم.^{۱۸}

برخی از این قوانین انحرافی و باطل از نگاه علامه که موجب راه یافتن گزارش‌های نادرست در منابع تاریخی و دشواری تشخیص سره از ناسره می‌شود عبارتند از: عدالت صحابه، سکوت در برابر اختلاف صحابه با یکدیگر، زندیق بودن منتقد صحابه، تفاوت فسق صحابه با دیگران، حتمی بودن توبه صحابه، بخشیده شدن گناه اهل بدر، اجتهاد تمام صحابه، اجتماع ائمه مهتدین (سه خلیفه اول)، شریعت و سنت بودن فتوای صحابه، اجتهاد صحابه در مقابل نص به جهت گرمی داشتن صحابه، سنت امام عادل، سنت و فتوای امیر، سه‌نویسیان پیامبر (ص)، عصمت امت، تقدم اجتهاد فقها بر نص، رد روایات شیعه در مطاعن و فضائل، عرضه نکردن حدیث به قرآن، موافقت با اهل کتاب، شرعی بودن و نه عقلی بودن حسن و قبح.^{۱۹} علامه ضمن غیرعلمی دانستن و باطل شمردن

۱۸. جعفر مرتضی، الصحیح، ج ۱، ص ۱۹۸.

۱۹. جعفر مرتضی، الصحیح، ج ۱، ص ۱۱۹-۲۵۱.

این قواعد و ضوابط از آنها به عنوان «معیارها و ضوابط آشفته» یاد کرده است. به نظر استاد از آنجا که معیارها و ضوابط معقول و مقبول پنهان است، تشخیص گزاره‌های درست برای عموم دشوار می‌نماید. از این رو ملاک‌های علمی شناخت اخبار صحیح را بیان کرده و خود در تحلیل‌ها و بررسی گزاره‌های تاریخی بدان پایبند بوده است. این ضوابط و قوانین ملاک علمی شناخت اخبار صحیح از نگاه علامه را می‌توان در موارد زیر برشمرد:^{۲۰}

موافقت با قرآن، جرح و تعدیل راوی، فصاحت و بلاغت کامل در احادیث رسول خدا(ص)، عدم تعارض دو نص مربوط به مسائل عقلی و عقیدتی، موافقت نصوص با شخصیت افراد (شخصیت‌شناسی)، عدم مخالفت اخبار با محسوسات، عدم مخالفت اخبار با امور بدیهی، عدم مخالفت اخبار با امور علمی ثابت شده امکان تاریخی برای وقایع و حوادث تاریخی، موافقت با احکام عقلی و فطری.

رعایت کردن این ملاک‌ها همراه موارد دیگری که مورخان دیگر مطرح کرده‌اند، مانند مخالفت با اهداف حکام جور، مخالفت با اسرائیلیات، مخالفت با راویان قصه‌خوان و ... موجب شناخت روایات صحیح و در نتیجه دستیابی به حقایق تاریخی است. علامه جعفر مرتضی توجه به این ملاک‌ها را شیوه اصلی پژوهش خود در کتاب *الصحيح* و دیگر آثار تاریخی خود قرار داده و به نتایج ارزشمندی دست یافته است. البته برخی از اندیشمندان و مورخان نقدهایی از نظر روشی و محتوایی بر آثار علامه بیان کرده‌اند.

مهم‌ترین ویژگی علامه، به عنوان یکی از برجسته‌ترین سیره‌نگاران در جهان اسلام، رویکرد خاص او در سیره‌نگاری است که می‌توان از آن به رویکرد کلامی-تاریخی تعبیر کرد. این رویکرد در حوزه علمیه مقبولیت یافته و شیوه بسیاری از طلاب و پژوهشگران در پژوهش‌های تاریخی شده است. در این شیوه نه تنها تعارضی میان داده‌های تاریخی با دیدگاه‌های کلامی نیست، بلکه دانش تاریخ به کمک کلام آمده و در دفاع از حریم تشیع و معارف اسلام و اهل بیت به کار آمده است. آثار علامه در حوزه تاریخ در میان دیگر شاخه‌های علوم دینی نیز تأثیرگذار بوده است. همچنین نباید از تأثیر آثار ایشان در پیراستن و تصحیح دیدگاه‌ها نسبت به حوادث و رویدادهای تاریخ اسلام غافل بود. تتبع وسیع، ارزیابی دقیق، ریشه‌یابی هوشمندانه از حوادث و سیر آنها، تحریف‌زدایی و نمایاندن حقایق و واقعیت‌ها، نشان دادن دست‌های جعل و تحریف و افشای چهره‌های مزور و فریبگر، از ویژگی‌های برجسته آثار استاد به شمار می‌آید. علامه در کتاب *الصحيح من سيرة النبي الأعظم* از روش‌های گوناگون تاریخی استفاده کرده است.

کتابنامه

۱. ابن خلدون؛ مقدمه ابن خلدون؛ ترجمه محمد پروین گنابادی؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۵۲.
۲. ای‌اچ‌کار؛ تاریخ چیست؛ ترجمه حسن کامشاد؛ تهران: خوارزمی، ۱۳۷۸ ش.
۳. آیین‌وند، صادق؛ علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷ ش.
۴. بدوی، عبدالرحمن؛ *النقد التاريخي*؛ کویت: وكالة المطبوعات، ۱۹۸۱ م.
۵. جمعی از نویسندگان؛ رویکرد الصحیح به سیره رسول خدا(ص)؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۰ ش.
۶. زرین‌کوب، عبدالحسین؛ تاریخ در ترازو؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۵ ش.
۷. سپهری، محمد؛ سیرت جاودانه (ترجمه و تلخیص الصحیح من سيرة النبي الأعظم)؛ تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۳ ش.
۸. شارل، ساماران (زیر نظر)؛ روش‌های پژوهش در تاریخ؛ ترجمه ابوالقاسم بیگناه؛ مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵.
۹. عاملی، سیدجعفر مرتضی؛ *الصحيح من سيرة النبي الأعظم*؛ بیروت: دار السیره، ۱۴۱۴ ق.
۱۰. _____؛ در مکتب استاد؛ تاریخ و تاریخ‌نگاری‌ها؛ کیهان اندیشه؛ آذر و دی ۱۳۶۴ ش؛ ۳، ص ۲۹-۳۲.
۱۱. عاملی، سیدجعفر مرتضی؛ گفتگو با استاد؛ آیین پژوهش؛ سال اول، ش ۵، بهمن و اسفند ۱۳۶۹، ص ۶-۷۲.
۱۲. فلاح زاده، سیدحسین؛ درآمدی بر تاریخ اسلام (مجموعه مقالات)؛ قم: نشر معارف، ۱۳۸۱ ش.
۱۳. ناهد، عرفه؛ *مناهج البحث العلمي*؛ قاهره: مرکز الكتاب للنشر، ۱۴۲۶ ق.
۱۴. والش، دیلیو اچ؛ مقدمه‌ای بر فلسفه تاریخ؛ ترجمه ضیاء‌الدین علایی طباطبایی؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳.

۲۰. برای مطالعه بیشتر در این زمینه رک به: محمدرضا هدایت‌پناه، مقاله «ملاک‌ها و ضوابط تشخیص اخبار صحیح در الصحیح» در کتاب *رویکرد الصحیح* به سیره رسول خدا(ص)، ص ۲۷-۵۶.